

بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی؛ مطالعه‌ای از نوع تحلیل محتوا

میمنت عابدینی بلترک *

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۱۰

پذیرش نهایی: ۱۳۹۸/۰۳/۲۰

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی بود. روش مورد استفاده، تحلیل محتوای کمی از نوع آنتروپی شانون بوده و واحد تحلیل نیز متن، پرسش‌ها، تمرین‌ها و تصاویر می‌باشد که در مجموع ۱۲۴۷ صفحه مورد بررسی قرار گرفت. جامعه آماری، کتاب‌های دوره ابتدایی بود که براساس نمونه‌گیری هدفمند (باتوجه به اهداف دروس)، کتاب‌های هدیه‌های آسمانی و قرآن به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت اخلاقی از اسناد بالادستی و منابع پیشین استخراج و در کتاب‌ها مورد بررسی قرار گرفت. روایی محتوایی با استفاده از CVR به‌دست آمد که برابر با ۰/۹۰ و تأیید شد، پایایی نیز براساس ضریب توافقی ۰/۸۷ به‌دست آمد. یافته‌ها نشان داد که بیشترین میزان توجه و ضریب اهمیت مربوط به مؤلفه رابطه با خدا و کم‌ترین میزان اهمیت مربوط به مؤلفه رابطه با خود بوده است. در نهایت اینکه تربیت اخلاقی آن‌طور که باید مورد توجه قرار نگرفته است.

کلیدواژه‌ها: تربیت اخلاقی؛ رابطه با خود؛ رابطه با خدا؛ رابطه با خلق خدا؛ رابطه با خلقت

مقدمه

در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران (که بر مبنای جهان بینی اسلامی استوار است)؛ انسان مطلوب، دارای خصوصیات و ویژگی هایی است که مبانی نظری آن در قرآن کریم و نمود عملی آن، تنها در وجود مقدس پیامبر اعظم (ص) و اهل بیت تبلور یافته است. یکی از مهم ترین ابزارهای پرورش انسان مطلوب، تربیت اخلاقی است. به فرایند برانگیختن، فراهم ساختن و به کار بستن سازوکارهای آموزشی و پرورشی در جهت دریافت گزاره های اخلاقی، شناختن و شناساندن فضایل و رذایل، زمینه سازی برای ایجاد نگرش، روی آوردن به اخلاق حسنه و تقید، پابندی و عینیت دادن ارزش های اخلاقی، به منظور رسیدن به سعادت و کمال جاودانه، تربیت اخلاقی اطلاق می شود. بنابراین، دانش تعلیم و تربیت، از داده ها و یافته های اخلاق بهره می گیرد و با سازوکارهای خود، نگرش و رفتار اخلاق را در افراد ایجاد کرده و آدمی را از خودمحوری رهایی بخشیده و به او رنگ خدایی می دهد (رضا داد نام، ۱۳۹۰: ۴۰). اهمیت اخلاق و تربیت اخلاقی به اسلام و جامعه های اسلامی اختصاص ندارد. تجربه نشان داده است که انسان، خواه به دینی آسمانی متدین باشد یا نباشد، هیچ گاه حتی در دوره مدرن و پسامدرن از تربیت اخلاقی بی نیاز نیست. در دوران معاصر در کشورهای غربی به دنبال پیشرفت هایی که در زمینه علوم تجربی به دست آمده، به تدریج اصول اخلاقی و توجه به فضایل و به دنبال آن توجه به تربیت اخلاقی، کم رنگ شده است (صمدی، دوایی و اقبالیان، ۱۳۹۱: ۳۰).

تربیت اخلاقی عبارت است از فراهم کردن زمینه برای واقعیت یافتن نیکی طبیعت انسان، پیداشدن و به کار آمدن وجدان اخلاقی فرد، به گونه ای که خود بتواند باتکیه بر درونمایه های فطری خویش، آنچه خیر و فضیلت است، کشف کند و آنچه ناپسند و شر است، رفع نماید (اخوی، ۱۳۹۰: ۸۳). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰: ۱۵)؛ تربیت اخلاقی به عنوان یکی از مأموریت های نظام تربیت رسمی و عمومی و همچنین یکی از ساحت های مهم تربیت رسمی قلمداد شده است. طبق منویات این سند، گستره تربیت اخلاقی، اولویت رُئی دارد. در سند برنامه درسی ملی ایران (۱۳۹۱) نیز اخلاق، شایستگی پایه مطرح شده است.

اخلاق و تربیت اخلاقی، از سه جنبه برای فراگیران لازم و ضروری است: آرامش روانی فردی، آرامش اجتماعی و رسیدن به کمال مطلوب الهی. از جنبه فردی و آرامش روانی،

ضرورت تربیت اخلاقی از این جهت است که روح را سالم می‌سازد و بهترین شیوه زندگی فراگیر را تعلیم می‌دهد. اخلاق، رذیلت‌ها را معرفی می‌کند و راه پرهیز از آنها را نشان می‌دهد. همچنین فضائل را می‌شناساند و راه به‌دست‌آوردن آن را معین می‌کند. در این سطح، بهداشت روانی فردی فراگیر، رعایت شده و وی نوعی احساس آرامش می‌کند. جنبه دیگر اخلاق، بعد اجتماعی آن است؛ یعنی اینکه اگر فراگیر به قواعد و احکام اخلاقی پایبند باشد، نه تنها خودش احساس آرامش می‌کند، بلکه اجتماع هم از کردارها و رفتارهای پسندیده‌ی او احساس آرامش می‌کنند. پس اخلاق نیکو، مناسبات اجتماعی را بهبود می‌بخشد و فضای جامعه را با طراوت می‌سازد. جنبه دیگر ضرورت تربیت اخلاقی، پرورش استعدادها و شکوفاشدن آنها برای رسیدن به کمالات نهایی است؛ یعنی فراگیر مسلمان با اخلاص و عمل صالح، فقط به این انگیزه که خداوند متعال را خشنود سازد، به کارهای اخلاقی دست می‌زند. استمرار این نوع کار اخلاقی، به فرد، کمالات گرانقدری را هدیه می‌دهد. از جنبه دیگر، تربیت اخلاقی از آنجا ضرورت می‌یابد که معمولاً میان خواسته‌ها و امیال متعدد مادی افراد و نیازهای اخلاقی و معنوی او تعارض، صورت می‌گیرد. از این رو، وی میان این تعارض‌ها مجبور به انتخاب می‌شود. بنابراین، تربیت اخلاقی فراگیر، امری ضروری است تا در این انتخاب، آنچه به نفع سعادت و رستگاری واقعی و الهی اوست، برگزیند. اگر تربیت اخلاقی فراگیر جدی تلقی نشود، در کشاکش دائمی میان ارزش‌های اخلاقی و تمایلات حیوانی، غالباً تمایلات حیوانی بر جنبه‌های اخلاقی غلبه پیدا می‌کند و آنها را از میدان خارج می‌سازد. ضرورت اخلاق و تربیت اخلاقی را از این زاویه هم می‌توان بررسی کرد که نتایج و دستاوردهای همه علوم، اینک در اختیار انسان است. حال اگر انسان از تربیت اخلاقی، روحی و معنوی برخوردار نباشد، از این دستاوردهای علوم نیز نمی‌تواند در جهت سعادت حقیقی و کمال واقعی خود بهره‌مند شود. علم، چراغ است، اگر در دست انسان ناهل باشد، زندگی مردم را به تاراج می‌برد و همه را به هلاکت می‌رساند (نجفی، جعفری هرنندی و رهنما، ۱۳۹۳: ۱۰۲).

باتوجه به اهمیت این مهم، امروزه از جمله کارکردهای اساسی نهاد تعلیم و تربیت، تربیت اخلاقی است. در عموم نهادهای تعلیم و تربیت در جهان امروز، تربیت اخلاقی مورد توجه است (شهریاری و شرفی، ۱۳۹۳: ۲۸) و دستیابی به اهداف اخلاقی جامعه، آرمان هر نظام آموزشی است. موفقیت یک نظام آموزشی، در گرو هماهنگی اجزای متشکله با یکدیگر و همسویی آنان

درجهت تحقق هدف‌ها و تناسب آن با ویژگی‌های خاص مخاطبان آموزشی است (روزنانی، ۱۳۸۱: ۹۰). جامعه ما نیز با عنایت به اهداف و آرمان‌های متعالی خود، شأن و جایگاهی خاص برای تربیت اخلاقی قائل است؛ حتی گاهی توفیق در تربیت اخلاقی، مهم‌ترین معیار ارزیابی عملکرد نهاد آموزش و پرورش به‌شمار می‌رود. با وجود این، ضعف و نارسایی‌های برنامه تربیت اخلاقی نهادهای رسمی و غیررسمی تعلیم و تربیت در جامعه ما بر کسی پوشیده نیست. به نظر می‌آید این امر با عدم کفایت پژوهش‌های نظری و کاربردی برای تدوین برنامه‌های جامع در باب تربیت اخلاقی، بی‌ارتباط نیست. بنابراین، لازم می‌آید تربیت اخلاقی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ابعاد تربیت اسلامی، بیش‌ازپیش مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد. در نظام آموزشی ایران نیز به‌دلیل متمرکز بودن، کتاب‌های درسی اهمیت خاصی دارد. نقش و اهمیت کتاب‌های درسی در آموختن دانستنی‌ها، شکل‌دهی باورها و ارزش‌ها و ایجاد نگرش‌های مناسب اخلاقی بر کسی پوشیده نیست (نجفی، جعفری هرنندی و رهنما، ۱۳۹۳: ۹۳) و هرچه شکل‌دهی و آموزش تربیت اخلاقی از ابتدای زندگی شروع شود و در مدرسه تکوین یابد، از پیدایش بسیاری از مسائل در صورت عدم اخلاقیات در دوران بزرگسالی، جلوگیری می‌کند. در اینجا رسالت آموزش و پرورش در تکوین ابعاد شخصیتی افراد به‌عنوان دومین رکن اساسی بعد از خانواده مطرح می‌شود (عابدینی بلترک، ۱۳۸۹: ۱۲). در این بین، مدرسه نقش بسیار مهمی ایفا می‌کند که می‌تواند شخصیت دانش‌آموز، نگرش، مهارت و نیز آگاهی آنان را بهبود بخشد. کتاب‌ها و مطالب درسی، به‌مراتب نقشی بیش از انتقال صرف اطلاعات به کودکان را برعهده دارند (عابدینی بلترک و نیلی، ۱۳۹۳: ۷) در ایران به‌دلیل نظام متمرکز آموزشی، کتاب‌های درسی بیش‌ازپیش اهمیت می‌یابند. با وجود انجام مطالعات بسیار در سال‌های اخیر، پژوهشی که کتاب‌های قرآن و هدیه‌های آسمانی را مبنای مطالعه قرار داده باشد یا با استفاده از تحلیل محتوای کمی به بررسی جایگاه تربیت اخلاقی پرداخته باشد، یافت نشد. بر این اساس، مطالعه حاضر قصد دارد تا خلأ مطالعاتی موجود را پر کند و تصویری از تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی این پایه ارائه دهد.

پژوهش‌های مختلفی در راستای تربیت اخلاقی انجام شده است که هر یک جنبه‌ای را مورد توجه قرار داده‌اند. در اینجا پژوهش‌هایی که ارتباط نزدیک با پژوهش حاضر را دارند (در نظام آموزشی و برنامه‌درسی)، بیان می‌شود:

حسنی و وجدانی (۱۳۹۶) در پژوهشی به تحلیل محتوای کیفی کتاب‌های مطالعات اجتماعی

دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی پرداختند که محتوای کتاب‌ها از نظر اهداف، محتوا، اشکال ارائه محتوا، روش یاددهی - یادگیری و ارزشیابی شدند. یافته‌ها نشان داد که رویکرد برنامه‌درسی مطالعات اجتماعی، بین‌برنامه‌ای و تلفیقی است؛ اهداف اخلاقی در کنار دیگر اهداف درس قرار گرفته و محتوای کتاب‌های درسی هم به تبع اهداف، دارای مضامینی اخلاقی شده است. برای یاددهی - یادگیری از روش‌هایی همچون بحث گروهی، بحث درباره موقعیت‌های اخلاقی فرضی، الگوپردازی، روش توضیحی و روش ایفای نقش استفاده شده است. اشکال ارائه محتوا نیز شامل متن، تصاویر و فعالیت است.

در پژوهشی دیگر، حسنی (۱۳۹۴) به بررسی رویکرد اخلاقی در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی پرداخته است و به این نتیجه رسید که رویکرد تربیت اخلاقی در مؤلفه چستی " رویکرد فضیلت‌گرایانه دین‌ورزانه " است و در مؤلفه چگونگی (برنامه‌ریزی درسی)، رویکرد تلفیقی یا فرا برنامه‌درسی است که ویژگی اساسی آن، آشفتگی می‌باشد؛ یعنی وضع موجود برنامه درسی تربیت اخلاقی، "فرا برنامه درسی تربیت اخلاقی" آشفته است.

آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی از منظر برنامه‌درسی پنهان (مورد پژوهش: دانشگاه کاشان)، عنوان پژوهش دیگری است که توسط شکاری، رحیمی و غربا (۱۳۹۳) انجام شده است. نتایج یافته‌های کیفی نشان داد که رشد و پرورش فضائل اخلاقی و یا آسیب‌های اخلاقی و روی آوردن دانشجویان به ضداثرها غالباً نتیجه برنامه درسی پنهان و غیررسمی بوده است تا برنامه درسی رسمی و آشکار. در عین حال، نتایج کمی نیز نشان داد که میانگین مؤلفه‌های فردی و اجتماعی، تربیت اخلاقی بالاتر از حد متوسط است. کهنوجی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان تجلی ابعاد تربیت اخلاقی در رفتار اعضای هیئت علمی دانشگاه، به این نتیجه رسید که برخی استادان علی‌رغم آمادگی، دانش و معلومات کافی در فرایند یاددهی، نمی‌توانند رضایت درونی لازم را از عمل تدریس خود داشته باشند. با کمی تأمل مشخص شد که مهارت‌هایی برای رفع این مشکل وجود دارد که از جمله آنها؛ روی آوردن به اخلاق و تربیت اخلاقی در فرایند تدریس است؛ چرا که امروزه اندیشمندان دایره موضوعی اخلاق را فراتر از صفات و ملکات یعنی به دامنه وسیع افعال و کارهای ارزشی انسان کشانده‌اند. اعضای هیئت علمی می‌توانند ضمن متعلق نمودن خود به مؤلفه‌های تربیت اخلاقی در ابعاد رفتاری، شناختی و عاطفی آنها را به دانشجویان منتقل کنند و در تبدیل این ویژگی‌های نیکو به منش، نقش مهمی ایفا کنند.

در پژوهش دیگری نیز افکاری (۱۳۹۳) به نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتاب‌های درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمان، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه‌درسی پرداخته که نتایج نشان داده است که کتاب‌های موردبررسی به مسئله تربیت اخلاقی به‌طور علمی پرداخته‌اند و شیوه‌های تربیتی تدریس نیز متناسب با رده سنی کودکان نبوده است.

سؤالات پژوهش

- میزان توجه به رابطه با خویشتن (روح و جسم) در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تاچه حد است؟
- میزان توجه به رابطه با خدا در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تاچه حد است؟
- میزان توجه به رابطه با خلق خدا (دیگر انسان‌ها) در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تاچه حد است؟
- میزان توجه به رابطه با خلقت (طبیعت و ماورای طبیعت) در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تاچه حد است؟

روش‌شناسی پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. واحد تحلیل نیز جملات (متن، پرسش‌ها و تمرین‌ها و تصاویر) می‌باشد. برای تحلیل محتوا مراحل مختلفی طی می‌شود. از جمله این مراحل می‌توان سه مرحله عمده زیر را ذکر نمود:

۱. مرحله قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازماندهی)؛

۲. بررسی مواد (پیام)؛

۳. پردازش نتایج.

مراحل تحلیل محتوا در فن آنتروپی شانون:

مراحل این روش بدین صورت است:

مرحله اول: به‌دست آوردن ماتریس فراوانی‌های جدول فراوانی، بهنجار شده، براساس رابطه زیر

$$p_{ij} = \frac{F_{ij}}{\sum_{j=1}^m F_{ji}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, n, j = 1, 2, \dots, m)$$

مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون‌های مربوط قرار می‌دهیم و برای این منظور از رابطه زیر استفاده می‌شود:

$$K = \frac{1}{Lnm}$$

$$E_j = K \sum_{i=1}^m |p_{ij} L n p_{ij}| \quad (i = 1, 2, \dots, m)$$

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها (n و 2 و $1=j$) ضریب اهمیت هریک از مقوله‌ها محاسبه شده است. هر مقوله‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد از درجه اهمیت (WJ) بیشتری نیز برخوردار است که برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده است.

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

جامعه آماری، کلیه کتاب‌های دوره ابتدایی است که براساس نمونه‌گیری هدف‌مند کتاب‌های قرآن و هدیه‌های آسمانی انتخاب شدند که شامل ۱۱ جلد کتاب در سال تحصیلی ۱۳۹۷ - ۱۳۹۶ می‌شود. مؤلفه‌های این پژوهش، از منابع در دسترس از جمله برنامه درسی ملی وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۱)، حسنی (۱۳۹۵)، درامامی (۱۳۹۰) و غیره استفاده شده است. روایی با طرح این پرسش همراه است که آیا ابزار سنجش واقعاً مفهوم مورد نظر را می‌سنجد یا نه؟ روایی محتوایی با استفاده از CVR^۱ به دست آمد که برابر با ۰/۹۰ بود. جهت برآورد پایایی از سه ارزیاب خواسته شد تا مؤلفه‌های پژوهش حاضر را بررسی نمایند که توافق در این رابطه وجود داشت و ضریب توافقی به دست آمده برابر با ۰/۸۷^۲ بود. مؤلفه‌ها و شاخص‌های مورد بررسی نیز در جدول زیر آورده شده است.

1. content validity ratio

$$2. C. R = \frac{\text{مقوله‌ها مورد توافق}}{\text{کل مقوله‌ها}}$$

جدول ۱. مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت اخلاقی

مفهوم	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
تربیت اخلاقی	رابطه با خود	پرهیز از تنبلی
		علاقه به انجام کارهای خوب
		مهارت در نه‌گفتن به کارهای زشت
	رابطه با خدا	تلاش در انجام کارهای نیک و دوری از رفتارهای ناپسند
		ارزش‌گذاری برای حیا و عفاف
	رابطه با خلق خدا	داشتن رفتار خوب با دیگران، مانند محبت به دیگران، کمک به بچه‌های نیازمند و پرهیز از مسخره‌کردن دیگران، بدگویی، تهمت‌زدن و دروغ‌گویی، بخشیدن دیگران، استفاده از کلمات محبت‌آمیز و دوستانه در برخورد با دیگران
		ارح‌نهادن به آداب و سنت‌های محلی، ملی و اسلامی
		عذرخواهی از رفتارهای اشتباه و ناپسند
		توجه به راست‌گویی و حفظ امانت و صبر در کارها
		ارزش‌گذاری برای کار و کوشش
	رابطه با خلقت	پاکیزه‌نگهداشتن محیط کلاس، مدرسه و منزل
		احساس مسئولیت در حفظ گیاهان، جانوران و طبیعت
		ارزش‌گذاری برای علم و دانش

یافته‌ها

برای پاسخگویی به سؤال‌های پژوهش؛ طبق یافته‌های به‌دست آمده از پژوهش؛ از مجموع ۱۲۴۷ صفحه از کتاب‌های دوره ابتدایی که مورد بررسی قرار گرفت، بیشترین میزان توجه در پایه ششم و کتاب‌های هدیه‌های آسمانی بوده است. علاوه‌براین، بیشترین میزان توجه مربوط به مؤلفه رابطه با خدا (سؤال دوم پژوهش) و کم‌ترین میزان مربوط به رابطه با خویشان می‌باشد. یافته‌ها در جداول زیر آورده شده است.

جدول ۲. توزیع فراوانی مؤلفه‌های مورد بررسی در کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی و قرآن

به تفکیک پایه تحصیلی

پایه تحصیلی	رابطه با خود		رابطه با خدا		رابطه با خلق خدا				رابطه با خلقت		
	مهارت در نگفتن به کارهای زشت	علاقه به انجام کارهای خوب	داشتن رفتار خوب با دیگران	ارزش‌گذاری برای حیا و عفاف	توجه به راستگویی و حفظ امانت و صبر در کارها	عذرخواهی از رفتارهای اشتباه و ناپسند	ارج نهادن به آداب و سنتهای محلی، ملی و اسلامی	ارزش‌گذاری برای کار و کوشش منزل	پاکیزه نگاهداشتن محیط کلاس، مدرسه و طبیعت	احساس مسئولیت در حفظ گیاهان، جانوران و طبیعت	ارزش‌گذاری برای علم و دانش
قرآن پایه اول	۰	۳	۰	۴	۰	۱	۰	۰	۲	۱	۰
قرآن پایه دوم	۰	۰	۱	۲	۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰
هدیه‌های آسمانی دوم	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۴	۰
قرآن پایه سوم	۰	۱	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰
هدیه‌های آسمانی سوم	۰	۰	۰	۴	۰	۰	۰	۰	۳	۰	۰
قرآن پایه چهارم	۰	۰	۰	۶	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هدیه‌های آسمانی چهارم	۰	۰	۲	۵	۴	۱	۰	۰	۱۱	۱	۰
قرآن پایه پنجم	۰	۰	۱	۷	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
هدیه‌های آسمانی پنجم	۰	۰	۲	۳	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۰
قرآن پایه ششم	۰	۰	۴	۶	۲	۰	۰	۳	۰	۰	۱
هدیه‌های آسمانی ششم	۰	۰	۳	۹	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱
جمع کل	۸	۷۲	۳۳	۲۸							

جدول ۲ فراوانی‌های مشاهده شده در کتاب‌های درسی مورد بررسی به تفکیک شاخص را

نشان می‌دهد که در نهایت جدول زیر را برای تحلیل سایر مراحل می‌توان عنوان نمود.

جدول ۳. توزیع فراوانی مؤلفه‌های موردبررسی در کتاب‌های درسی

رابطه با خلقت	رابطه با خلق خدا	رابطه با خدا	رابطه با خود	
۳	۱	۴	۳	قرآن پایه اول
۰	۲	۲	۰	قرآن پایه دوم
۴	۱	۱	۰	هدیه‌های آسمانی دوم
۱	۲	۵	۱	قرآن پایه سوم
۳	۲	۱۱	۰	هدیه‌های آسمانی سوم
۰	۰	۶	۰	قرآن پایه چهارم
۱۲	۷	۷	۰	هدیه‌های آسمانی چهارم
۰	۱	۱۰	۰	قرآن پایه پنجم
۲	۲	۴	۲	هدیه‌های آسمانی پنجم
۱	۹	۱۰	۱	قرآن پایه ششم
۲	۶	۱۲	۱	هدیه‌های آسمانی ششم

جدول ۴. داده‌های بهنجار شده

رابطه با خلقت	رابطه با خلق خدا	رابطه با خدا	رابطه با خود	
۰/۱۰	۰	۰/۰۵	۰/۳۷	قرآن پایه اول
۰	۰/۰۳	۰/۲۷	۰	قرآن پایه دوم
۰/۱۴	۰/۰۳	۰/۰۱	۰	هدیه‌های آسمانی دوم
۰/۰۳	۰/۰۶	۰/۶۹	۰/۱۲	قرآن پایه سوم
۰/۱۰	۰/۰۶	۰/۱۵	۰	هدیه‌های آسمانی سوم
۰	۰	۰/۰۸	۰	قرآن پایه چهارم
۰/۴۲	۰/۲۲	۰/۰۹	۰	هدیه‌های آسمانی چهارم
۰	۰/۰۳	۰/۱۳	۰	قرآن پایه پنجم
۰/۰۷	۰/۰۶	۰/۰۵	۰/۲۵	هدیه‌های آسمانی پنجم
۰/۰۳	۰/۲۹	۰/۱۳	۰/۱۲	قرآن پایه ششم
۰/۰۷	۰/۱۹	۰/۱۶	۰/۱۲	هدیه‌های آسمانی ششم

جدول ۵. میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت مؤلفه‌های موردبررسی در کتاب‌های درسی

رابطه با خود	رابطه با خدا	رابطه با خلق خدا	رابطه با خلقت
۰/۶۳	۰/۹۵	۰/۷۵	۰/۷۰
۰/۰۶۱	۰/۵۱۷	۰/۲۶۷	۰/۱۵۳

باتوجه به جداول فوق، از ۱۱ کتاب بررسی شده؛ بیشترین ضریب اهمیت با ۰/۵۱۷، مربوط به رابطه با خدا می‌باشد که بیشترین میزان فراوانی مشاهده شده مربوط به ارزش‌گذاری برای حیا و عفاف با ۴۵ فراوانی و کم‌ترین مربوط به تلاش برای انجام کار نیک با ۲۷ فراوانی بوده است. لازم به ذکر است که بحث حجاب در قالب حیا و عفاف، لحاظ شده است که اکثر فراوانی‌ها مربوط به تصاویر بوده است. کم‌ترین میزان فراوانی و ضریب اهمیت نیز با ۰/۰۶۱ مربوط به مؤلفه رابطه با خود است که در ارتباط با شاخص پرهیز از تنبلی، ۱ فراوانی؛ علاقه به انجام کارهای خوب، ۴ فراوانی و مهارت در نه‌گفتن به کارهای زشت، ۳ فراوانی مشاهده شد. علاوه بر این، جداول حاکی از آن هستند که کتاب‌های هدیه‌های آسمانی بیشترین میزان توجه به تربیت اخلاقی داشته‌اند (۱۲۹ فراوانی) و کتاب‌های قرآن (۶۰ فراوانی) را به خود اختصاص داده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

تربیت اخلاقی به‌عنوان یکی از اجزای تربیت دینی محسوب می‌شود که در کنار تربیت اعتقادی و عبادی از همان اوان کودکی مطرح می‌شود، چون از همان آغازین لحظه‌های تولد، مراتبی از عمل اخلاقی در کودکان قابل طرح است. اگرچه ممکن است این اعمال در قالب آداب بیان شده باشد؛ ولی از آنجاکه ادب، ناشی از اخلاق است، بنابراین، تأدیب نه‌تنها مرتبط با دوران اولیه زندگی نیست؛ بلکه باید عنوان کرد که در همه مراحل زندگی انسان وجود دارد و خود، جزئی از تربیت اخلاقی می‌باشد (موحدی پارسا و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱). مقاله حاضر با هدف بررسی جایگاه تربیت اخلاقی در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی انجام شده است. از این بین، کتاب‌هایی که اهداف در راستای موضوع پژوهش بود، انتخاب شد. بر این اساس کتاب‌های قرآن و هدیه‌های آسمانی تمامی شش پایه مورد بررسی قرار گرفت. نتایج به‌دست آمده نشان داد که توجه به تربیت اخلاقی و مؤلفه‌های آن (باتوجه به آنکه اهداف این دروس نیز می‌باشد) چندان

نبوده و اکثر موارد مشاهده شده نیز، جنبه پند و اندرزگونه داشته است. اگرچه در ایران، تربیت اخلاقی به مثابه یک موضوع درسی مستقل وجود ندارد، اما به صورت تلفیقی و در کنار اهداف دیگر کتاب‌ها قرار گرفته است و این امر در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی بیش از سایر کتاب‌ها می‌باشد؛ با این حال آن‌طور که باید به بحث تربیت اخلاقی پرداخته نشده است.

در ارتباط با سؤال اول پژوهش اینکه "میزان توجه به رابطه با خویش (روح و جسم) در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تا چه حد است؟" نتایج به دست آمده نشان داد که شاخص پرهیز از تنبلی ۱ مورد، علاقه به انجام کار خوب ۴ فراوانی و مهارت در نه گفتن به کار زشت، ۳ مورد مشاهده شد. روی هم رفته این مؤلفه ۸ فراوانی را در کتاب‌های مورد بررسی به خود اختصاص داده است. به عنوان نمونه، ص ۳۹ و ۴۰ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم، "نه گفتن" به استفاده از دوربین دولتی برای کارهای شخصی را بیان نموده است. علاوه بر این، ص ۲۴ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم نیز بیانگر این شاخص بوده است، اینکه مهدی بدون اجازه وارد باغ دیگری نمی‌شود و به دوستانش در این زمینه "نه" می‌گوید. در ارتباط با پرهیز از تنبلی تنها ص ۹۸ از قرآن پایه ششم، از بوستان سعدی شعری نقل می‌کند که "نابرده رنج، گنج میسر نمی‌شود". علاقه به انجام کار خوب نیز بیشتر جنبه پندگونه داشته جملاتی مانند نیکی به پدر و مادر و از این قبیل موارد.

در ارتباط با سؤال دوم پژوهش یعنی "میزان توجه به رابطه با خدا در کتاب‌های درسی قرآن و هدیه‌های آسمانی تا چه حد است؟" نتایج به دست آمده حاکی از آن است که بیشترین میزان فراوانی (۷۲ فراوانی) و به تبع آن، ضریب اهمیت مربوط به این مؤلفه می‌باشد. در ارتباط با شاخص تلاش در انجام کار نیک و دوری از کار بد، ۲۷ مورد و شاخص ارزش‌گذاری برای حیا و عفاف، ۴۵ مورد مشاهده شد. لازم به ذکر است که حجاب نیز در قالب حیا و عفاف لحاظ شده که در واقع موارد مشاهده شده نیز مربوط به حجاب است و بیشتر موارد در کتاب‌های مورد بررسی، در قالب تصویر نشان داده شده است. به عنوان نمونه، تصاویر دختران و بانوان محجبه و چادری در مراسم یا تصویر دختران محجبه در هر بخش کار در کلاس. ص ۳۱ هدیه‌های آسمانی تصویر راه‌پیمایی ۱۳ آبان که بانوان چادری را ترسیم کرده است، یا ص ۹۳ همین کتاب مادر و دختر چادری را نشان می‌دهد و از این قبیل موارد. انجام کار نیک و دوری از کار بد نیز بیشتر در قالب پند و اندرز نشان داده شده است. به عنوان مثال؛ در ص ۳۲ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه ششم آمده است که افراد با ایمان نباید

کافران را به دوستی انتخاب کنند، یا در ص ۴۰ همین کتاب آمده است هنگامی که حضرت ابراهیم متوجه شدند که سرپرستش، دشمن خداست از او بیزارى جست یا می‌توان ص ۳۹ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم را مثال زد که فروبردن خشم و بخشیدن خطای دیگران را گوشزد کرده است. در کتاب قرآن پایه سوم نیز در ص ۱۰۱ آمده است که هر کس ذره‌ای خوبی کند، نتیجه کارش را می‌بیند و هر کس ذره‌ای بدی کند، نتیجه کارش را می‌بیند (سوره زلزال آیه ۷ و ۸).

نتایج به‌دست‌آمده از سؤال سوم پژوهش نیز حاکی از آن است که ۳۳ مورد فراوانی در ارتباط با مؤلفه مذکور مشاهده شد که داشتن رفتار خوب با دیگران، ۲۱ فراوانی؛ ارج‌نهادن به آداب و سنت‌های محلی، ملی و اسلامی ۲ مورد؛ عذرخواهی از رفتارهای اشتباه و ناپسند ۱ مورد؛ توجه به راستگویی و حفظ امانت و صبر در کارها ۶ مورد و ارزش‌گذاری برای کار و کوشش ۳ مورد می‌باشد. ص ۱۱۳ قرآن پایه سوم، کمک به بچه‌های نیازمند یا ص ۱۸ قرآن پایه ششم اینکه برای یکدیگر لقب‌های بد نگذارید، ص ۳۰ هدیه‌های آسمانی پایه ششم، کمک پیامبر به نیازمندان از جمله مواردی است که داشتن رفتار خوب با دیگران را در کتاب‌ها به‌تصویر کشیده است. ارج‌نهادن به آداب و سنت‌های محلی، ملی و اسلامی نیز تنها در قالب راه‌پیمایی ۱۳ آبان و جشن نیمه شعبان به‌تصویر کشیده است. ص ۴۴ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم، یکی از یاران امام موسی کاظم خطاب به ایشان می‌گوید "... مرا ببخشید! شیطان وسوسه‌ام کرد؛ دیگر این کار را تکرار نمی‌کنم..." که این جمله بیانگر عذرخواهی از رفتارهای اشتباه و ناپسند می‌باشد. در ارتباط با شاخص توجه به راستگویی و حفظ امانت و صبر در کارها نیز می‌توان کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ص ۹۹ را مثال زد که در آن به تحویل صحیح امانت اشاره و گوشزد شده است یا در سوره نساء آیه ۵۸، خداوند فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بازگردانید (ص ۱۰۰). در نمونه‌ای دیگر، ص ۹۶ قرآن پایه ششم آمده "چرا سخنی می‌گویید که به آن عمل نمی‌کنید؟" همگی این موارد، بیانگر شاخص مذکور است. ارزش‌گذاری برای کار و کوشش نیز در قالب مواردی مثل "به جز کشته خویش ندروی (قرآن پایه ششم ص ۴۱)" نشان داده شده است.

از موارد مشاهده‌شده، ۲۸ فراوانی مربوط به سؤال چهارم پژوهش است. شاخص پاکیزه‌نگهداشتن محیط کلاس، مدرسه و منزل، ۱۸ فراوانی بوده که بیشتر آن در قالب تصویر بوده است. احساس مسئولیت در حفظ گیاهان، جانوران و طبیعت نیز در مواردی مانند گیر کردن پوست هندوانه در گلوی قو به‌دلیل پرتاب آن از سوی دانش‌آموزان (هدیه‌های آسمانی پایه چهارم

ص ۱۱۰) که بحث نیابدها و رفتارهای زشت دانش‌آموزان مطرح بوده است. یا قرآن پایه اول در ص ۳۹ با تصویر آبشار و طبیعت، این سؤال مطرح شده که چگونه می‌توان نعمت‌های خدا را حفظ کرد و درقبال آن احساس مسئولیت داشت. نمونه‌ای از ارزش‌گذاری برای علم و دانش نیز می‌توان این جمله را عنوان نمود "در هر کار اگر می‌خواهی موفق شوی، باید استاد ماهر و با تجربه داشته باشی" (هدیه‌های آسمانی پایه ششم ص ۷۸) یا تصاویر بزرگان و دانشمندانی چون ابن‌سینا، ابوریحان بیرونی و غیره (قرآن پایه ششم ص ۷۸).

روی‌هم‌رفته از ۱۲۴۷ صفحه مورد بررسی، ۱۴۱ فراوانی در ارتباط با مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت اخلاقی مشاهده شد. در واقع، پژوهش حاضر نشان داد با توجه به اینکه یکی از اهداف دو درس انتخاب‌شده، تربیت اخلاقی است، باین‌حال آن‌طور که باید، لحاظ نشده است، ضمن آنکه می‌توان اظهار نمود که در ارتباط با بسیاری از مؤلفه‌های مورد بررسی، کتاب‌ها بهتر می‌توانستند آن مؤلفه‌ها یا شاخص‌ها را لحاظ کنند. از آن جمله می‌توان به شاخص "عذرخواهی از رفتارهای اشتباه و ناپسند" اشاره نمود. در بسیاری از موارد، آگاهی به انجام رفتار ناپسند نشان داده شده است، اما عذرخواهی و ندامت از آن بیان نشده که می‌توانست بیان شود. به‌عنوان نمونه، در ص ۳۹ کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم آمده که "..... فهمیدم من و خواهرم مقصر بوده‌ایم!" نکته قابل توجه این است که فهم و آگاهی با ابراز ندامت و عذرخواهی متفاوت بوده و دو مقوله جداست که در این بخش می‌توانست عذرخواهی گنجانده شود تا فراگیران ما بیاموزند که باید بابت رفتارها و کارهای اشتباه و ناپسند، عذرخواهی کنند و تنها فهم و آگاهی به اشتباه کفایت نمی‌کند.

پژوهش‌های مختلفی در ارتباط با تربیت اخلاقی انجام شده که هر کدام از جنبه‌ای به بحث تربیت اخلاقی پرداخته‌اند. برخی از پژوهش‌ها به عناصر برنامه‌درسی تربیت اخلاقی توجه نموده‌اند، از جمله حسنی و وجدانی (۱۳۹۶) و حسنی (۱۳۹۴). برخی به تحلیل مفاهیم دین و اخلاقی پرداخته‌اند که هدف آن مقایسه کتاب‌های درسی از لحاظ فراوانی این مفاهیم است، مانند پژوهش بحرانی (۱۳۸۲) که نشان داد نزدیک به پنجاه درصد پیام‌های اخلاقی - دینی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در متن کتاب‌های قرآن بوده است و از این منظر، با نتایج پژوهش حاضر که نشان داد بیشترین توجه در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی می‌باشد، ناهمسو است. شاید بتوان یکی از دلایل این ناهمسویی را در برهه زمانی عنوان کرد؛ چراکه در نظام جدید ۶-۳-۳؛ کتاب‌های درسی نیز متفاوت شده و برنامه درسی ملی و سند تحول بنیادین که اهداف خاصی را بیان کرده‌اند. از طرفی،

نتایج پژوهش حاضر با نتایج جامخانه (۱۳۹۰)، درامامی (۱۳۹۰) و افکاری (۱۳۹۳) همسو است؛ چون نشان دادند که کتاب‌های درسی در جریان تعلیم و تربیت در کتاب‌های درسی به مسئله مهمی چون تربیت اخلاقی به‌طور جدی و علمی نپرداخته‌اند. با علم به اینکه کودکان و دانش‌آموزان دوره ابتدایی مسائل اخلاقی را از طریق شعر، داستان، تصاویر بهتر می‌آموزند (جامخانه، ۱۳۹۰)، کتاب‌های درسی مورد بررسی می‌توانستند در کتاب‌های هدیه‌های آسمانی از طریق داستان‌های ائمه و پیامبران و در کتاب‌های قرآن نیز، این مفاهیم را در قالب حدیث، آیه و غیره آورده و از این طریق تربیت اخلاقی را آموزش دهند؛ چراکه محتوای کتاب‌های درسی نشان داد در بسیاری از موارد، داستان‌های تکراری وجود دارد که می‌توانست با مفاهیم دیگر جایگزین شود. به‌عنوان مثال، داستان به‌آب‌انداختن حضرت موسی توسط مادرش که در سه کتاب در پایه‌های مختلف آورده شده است، این مفاهیم را می‌توان تنها یک بار در کتاب بیان نمود و به‌جای آن، به اخلاقیاتی که پیامبران الهی پایبند بودند، اشاره نمود؛ مانند راستگویی، صداقت، پاکیزه‌نگهداشتن محیط، پرهیز از تنبلی، توجه به علم و دانش، ارزش‌قائل شدن برای کار و تلاش و از این قبیل موارد که شاخص‌های تربیت اخلاقی می‌باشد که اندک مورد توجه قرار گرفته است.

باید به این نکته توجه نمود که تغییرات برنامه‌های درسی و محتوای کتاب‌ها باید جهت بهبود و به‌روزشدن محتوا با توجه به شرایط جامعه و اسناد بالادستی صورت بگیرد، صداقت و راستگویی یکی از شاخص‌هایی است که در بحث تربیت اخلاقی مطرح شد. در محتوای کتاب‌های گذشته، عاقبت دروغ‌گویی و اهمیت صداقت و راستگویی در قالب داستانی برای کودکان بیان شده بود (داستان چوپان دروغگو) اما هم‌اکنون از کتاب‌های درسی حذف شده و جایگزینی برای این مفهوم مهم یافت نگردید. از این منظر نیاز است که طراحان و برنامه‌ریزان و مؤلفین کتاب‌های درسی این چنین مواردی را لحاظ نمایند؛ چراکه کتاب‌های درسی در نظام آموزشی متمرکز به‌عنوان عنصر اصلی (محتوا) قلمداد می‌شود و تأثیرگذاری بسیاری بر فراگیران خواهد داشت و آنچه از مضامین تربیت اخلاقی در کتاب‌های بررسی شده، مشاهده شد، مضامین اخلاقی شناور بود که ساختار و انسجامی در آن وجود نداشت که براساس دیدگاه حسنی و وجدانی (۱۳۹۶) در برنامه‌ریزی درسی تربیت اخلاقی باید محتوای اخلاقی با اهداف تناسب داشته و در راستای تحقق اهداف باشد.

منابع

- اخوی، اصغر (۱۳۹۰)، روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه اسلام، راه تربیت، ۶ (۱۶): ۴۹ - ۸۲.
- افکاری، فرشته (۱۳۹۳)، نقد و بررسی رویکردهای تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی در کتاب‌های درسی بخوانیم، بنویسیم، قرآن، هدیه‌های آسمان، تعلیمات اجتماعی و طراحی الگوی برنامه‌درسی (رساله دکتری)، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- بحرانی، محمود (۱۳۸۲)، تحلیل محتوای کتب دوره ابتدایی از لحاظ مفاهیم دین و اخلاقی، شورای تحقیقات سازمان آموزش و پرورش استان لرستان.
- جامخانه، کیوان (۱۳۹۰)، تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی: تحلیل محتوای کتاب‌های فارسی بخوانیم (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، کردستان: دانشگاه کردستان.
- حسینی، محمد و وجدانی، فاطمه (۱۳۹۶)، تحلیل محتوای کیفی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی از منظر تربیت اخلاقی، تربیت اسلامی، ۱۲ (۲۵): ۲۹ - ۵۴.
- حسینی، محمد (۱۳۹۵)، بررسی رویکرد تربیت اخلاقی در نظام تربیت رسمی و عمومی دوره ابتدایی، تربیت اسلامی، ۱۱ (۲۲): ۲۵ - ۵۱.
- درامامی، نرگس (۱۳۹۰)، تحلیل محتوای کتاب‌های بخوانیم، تعلیمات اجتماعی (مدنی)، هدیه‌های آسمانی و قرآن پایه‌های سوم تا پنجم ابتدایی سال ۱۳۸۸ به منظور بررسی برخی مقوله‌های تربیت اخلاقی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- رضاداد نام، فاطمه (۱۳۹۰)، مبانی و راهکارهای تربیت اخلاقی در قرآن کریم (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- رفیعی، بهروز (۱۳۹۵)، اصول تربیت اخلاقی از منظر اسلام: رویکردی تطبیقی، اخلاق و حیانی، ۵ (۱): ۹۷ - ۱۱۴.
- روزنانی، هاشم (۱۳۸۱)، اسلامی‌کردن برنامه آموزشی و تحصیلی، ترجمه سوسن کشاورز، روش‌شناسی علوم انسانی، ۹ (۳۲): ۸۷ - ۱۱۰.
- شکاری، عباس؛ رحیمی، حمید و غربا، مبینا (۱۳۹۳)، آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی از منظر برنامه درسی پنهان (مورد پژوهش: دانشگاه کاشان). مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ۵ (۹): ۱۴۳-۱۲۴.
- شهریاری، محمد و شرفی، محمدرضا (۱۳۹۳)، الگوی تربیت اخلاقی اسلامی با محوریت کرامت نفس، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۲ (۲۳): ۵۶ - ۲۷.
- صمدی، معصومه؛ دوابی، مهدی و اقبالیان، طاهره (۱۳۹۱)، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اخلاقی در سیره پیامبر(ص) و اهل بیت(ع)، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۰ (۱۶): ۶۴ - ۲۷.
- عابدینی بلترک، میمنت و نیلی، محمدرضا (۱۳۹۳)، تحلیل جایگاه سازنده‌گرایی به عنوان رویکرد نوین یادگیری در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۱ (۱۳): ۱۷ - ۶.

- عابدینی بلترک، میمنت (۱۳۸۹)، تجزیه و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بر مبنای مؤلفه‌های آموزش سلامت (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، بابلسر: دانشگاه مازندران.
- کریمی، روح‌الله (۱۳۹۴)، بررسی مبانی نظری تربیت اخلاقی در حلقه کندوکاو اخلاقی، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، ۵ (۲): ۸۷ - ۶۲.
- کهنوجی، مرضیه (۱۳۹۳)، تجلی ابعاد تربیت اخلاقی در رفتار اعضای هیئت‌علمی دانشگاه، مجله ایرانی اخلاق و تاریخ پزشکی، ۸ (۶): ۸۹ - ۸۳.
- موحدی پارسا، فاطمه؛ جاویدی کلاته جعفرآبادی، طاهره؛ همت‌بناری، علی و شعبانی ورکی، بختیار (۱۳۹۷)، امکان تربیت اخلاقی کودکان تا هفت سال براساس آموزه‌های اسلام (آیات و روایات)، تربیت اسلامی، ۱۳ (۲۶): ۷ - ۲۴.
- موسوی‌نیا، فاطمه و صفار حیدری، حجت (۱۳۹۱)، بررسی نقش و جایگاه معلم به‌عنوان برجسته‌ترین الگوی اخلاقی در آموزش از منظر اسلام، اخلاق و تاریخ پزشکی، ۵ (۹): ۱۰۵ - ۱۰۴.
- نجفی، حسن؛ جعفری هرنندی، رضا و رهنما، اکبر (۱۳۹۳)، تحلیل محتوای بعد اخلاقی اهداف مصوب در کتاب‌های درسی دوره متوسطه ایران، معرفت اخلاقی، ۵ (۱): ۱۰۶ - ۸۸.
- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۰)، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.
- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۱)، سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران: دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش.

